

Information about authors:

Baktygul Abdykhanova* – PhD, department of foreign languages high school of philology, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8076-2336>.

Stephanie Harson – college of education and human development of Minnesota university Minneapolis, USA, e-mail: slhanson@umn.edu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0524-1121>.

Received 12.02.2025

Accepted 10.03.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1\(1\)-3](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-3)

FTAMP: 16.21.47

Л.К. Мейрамбекова*, Ә.Қ. Мүтәлі, А. Қадысқызы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ. Сәтпаев к-сі, 2
*ORCID: 0000-0003-2159-4007
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Ғылым мен техника дамыған сайын мыңдаған жаңа ұғымдар пайда болып жатады. Әрбір пайда болған жаңа ұғымдарды ұлт тілі негізінде қалыптастыру үшін іске қосылатын амал-тәсілдер мен термин жасауда пайдаланылатын ішкі көздерді айқындап, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін көрсетудің маңызы айрықша. Сонымен қатар, кез-келген тіл басқа тілден сөз, термин алмасып отырады. Тіл атаулыда басқа тілден сөз, термин алмаған тілді кездестіру өте қиын.

Бұл мақалада қазақ тіліндегі терминжасамның ерекшеліктері ғылыми тұрғыда зерттеліп, қарастырылды. Терминтанудың ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы кезең-кезеңімен талданды. Тілдегі терминжасамның негізгі бағыттары, олардың қазіргі қоғам мен ғылымда қолданылуы туралы пікірлер талданды. Қазақ тілінде терминжасамның ерекшеліктері оның грамматикалық және лексикалық құрылымдарына сәйкес дамып келеді. Мақалада ұлттық тілдің ерекшеліктері мен мәдени факторлардың, сондай-ақ халықаралық тәжірибелердің қазақ тіліндегі терминжасамға әсері талданады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі мен құрылымдары арқылы жаңа терминдерді қалыптастырудың тәсілдері мен әдістері қарастырылып, тілдік қолданыстардың дұрыс, жүйелі әрі түсінікті болуына бағытталған ұсыныстар беріледі. Мақала терминологияның тілдік негіздерін қарастырып, тіл қолданушыларына термин жасаудағы мүмкіндіктерді кеңейтуді мақсат етеді. Ұлттық терминдер қорын жасауда бағыттар мен ұстанатын қағидаттар жан-жақты көрсетілді. Сонымен қатар, Алаш зиялыларының қазақтың ғылыми тілін қалыптастырудағы атқарған еңбектері баяндалды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, ұлттық терминология, Алаш зиялылары, үндестік заңы, терминжасам, терминқор.

Кіріспе

Тілде пайда болған терминдер адамдардың объективті шындықтары мен ұғымдарына дәл және нақты анықтама беруге ұмтылуымен байланысты болады. Термин латын тілінде «terminus», ал қазақ тілінде шек, шеті, шекарасы деген мағынаны білдіреді. Терминдер сөздігінде терминге мынадай анықтама берілген: «термин – ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер» [1]. Демек, термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген – сол ұғымның атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады.

Қазақ тіліндегі терминдер басқа тілдегі терминдер сияқты тілдің дамуымен бірге дамып келеді. ХХ ғасырдың басында сала мамандарының ішінен де кәсіби білім мен білік жиып, өз білгенін хатқа түсірсем деушілер де табылып отырды. Мысалы, 1929 жылы мұнайшы Сабыр Шәріпов қазақ тілінде жазылған алғашқы «Непти» атты еңбекті қазақ тілінде жазып баспаға ұсынды. Арнаулы сала тілін ғылыми тұрғыдан зерделеп зерттеу ісіне қазақ зиялылары аз тер төкпеді. Қазақ ғылымын дамыту жолында оқу құралдарын сапалы дайындау үшін терминологиялық жүйенің қажет екенін, термин сөз қалыптастыру тәртібі болу керектігін жақсы түсінді. 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ зиялылардың бас қосуы елеулі

орын алды. Е. Омарұлының «Қазақша пән сөздер» тақырыбындағы баяндамасы қызу пікірталас туғызды. Пән сөздеріне қатысты Е. Омарұлының ойлары аса құнды болды. Елдес Омарұлы өз баяндамасында қазақша «пән сөздерін» қалыптастырудың маңыздылығын дәлелдей келіп, жалпыхалық тілінің терминжасам құндылықтарына жүгінуге үндейді. Қазақ тілінің сөзжасам формаларына тоқталып, морфологиялық тәсілді қолдануда тұрлаулы және тұрлаусыз жұрнақтардың мәнісіне, қолданбалы мағанасына терең үңілуге алғашқы қадам жасайды. Баяндамада пән сөздерін қалыптастырудың жолдарын қарастыра отырып, Еуропа халықтары қолданған латын пән сөздерін алуға болатындығын айтып, сөзжасам кезінде тілдегі үндестік заңы қатаң сақталуын ескертеді де, өзге тілден алынған кірме термин сөздер турасында мынандай ой білдіреді: «Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса: қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің де бәрін сол заңға келтіріп алу керек, сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрін де бірыңғай жіңішкертіп я бәрін жуандатып алу керек». Термин сөздерді қалыптастырудың бірден бір қағидаты ретінде оның қазаққа – жалпы халыққа түсінікті және құлаққа жағымды болуында екенін баса айтады [2].

Ш. Құрманбайұлы бірнеше терминдерді айыратын белгілерді көрсетеді, атап айтқанда термин, ол ұғымның аты, оның дефинициясы болады. Терминдер сөз немесе сөз тіркестерінен, тілдік бірліктерден, жалпы есімдерден, сөз табына қатысы жағынан зат есімдерден тұрады. Терминдер атауыштық қызмет атқарып, негізінен ғылым тілінде, арнаулы сала шеңберінде қолданылады [3].

Терминге қойылатын талаптар:

1. **Терминнің бірмағыналылығы.** Термин бір арнаулы сала ішінде ғана бір мағынаны білдіруі, синонимдерінің болмауы керек.

2. **Термин мағынасының дәлдігі.** Термин атаудың өзі белгілейтін ұғымның мазмұнын қамтып, ұғымның негізгі басты белгілерінің термин мағынасы арқылы берілуі.

3. **Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы.** Бірнеше сөздің тіркесуінен тұратын көп сыңарлы терминді ұғым атауы ретінде, атаусөз ретінде қолдану қолайлылық туғыза бермейді. Атау сөздер қысқа да нұсқа болуы керек. Тіл үнемділікті ұнатады.

4. **Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі.** Терминдер де негізінен жалпы әдеби тілдегі атау сөздер сияқты ұлт тілінің сөзжасам тәсілдерін пайдалану арқылы жасалады. Ұтымды атау жасау үлкен талғампаздық пен шығармашылық қабілетті қажет ететін күрделі жұмыс.

5. **Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы.** Қазақ тілі жалғамалы тілдер қатарына кіретіндіктен неғұрлым қысқа, ықшам атауларға сөз тудырушы жұрнақтарды үсті-үстіне жалғау арқылы бір түбірден немесе негізден бірнеше туынды сөз, жаңа атау жасауға болады.

6. **Терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы.** Жалпы ғылым тілі бейнелілікті, образдылықты емес, әр ұғымды өз атымен атауды қажет ететін дәлдікті, нақтылықты қалайды.

7. **Эстетикалық талаптарға сай келуі.** Терминнің дыбысталуы айтуға қолайсыздық туғызбай, естуге жағымды болуы. Құлаққа қораштау естілетін, айтуға ауыр, қарапайым лексика, жаргон, арго сөздердің термин ретінде таңдалмағаны жөн [3].

Материалдар мен әдістер

Алаш зиялыларының қазақтың ғылыми тілін қалыптастырудағы рөлі орасан. Алаш зиялыларының еңбектері қазақтың ғылым тілінің негізін қалады. Алаш зиялылары тілде баламасы жоқ кезде шет тіліндегі терминдерді қабылдауға болады, бірақ шет тіліндегі терминдерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкестендіріп алу керектігін айтқан. Қазақ тіліндегі ғылыми терминдердің тұрақтана бастауы А. Байтұрсынұлы бастаған Алаш қайраткерлерінің еңбектерінен негіз алады. А. Байтұрсынұлы тіл, әдебиет ғылымдары терминологиясының негізін қалаумен бірге, әдістеме, тарих және этнографияға қатысты терминдер жасаған. Ол терминжасам тәсілдері мен жолдарын анықтап, оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет кеңінен пайдаланған, қазақтың ғылыми терминологиясының негізін қалаушы ғалым [4]. Мысалы: *зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, етістік, шылау* сияқты терминдер өте ұтымды жасалған, өміршең терминдер [3]. «Оқу құралы», «Тіл - құрал» оқулықтарында қазақ тілінің бүгінгі күнге дейін қолданылып жатқан

терминдерін көруге болады. Пән сөздерін жасау барысында А. Байтұрсынұлы ең бірінші қазақтың байырғы төл сөздері негізінде термин жасау қағидатын берік ұстанып, термин жасауда қазақ тілі мүддесін басты орынға қойды.

Сонымен қатар, ғалым Ә. Жүнісбектің қазақ тілінің фонетика терминдерін жасауда орны ерекше. Ғалым жасаған фонетика терминдері нақты мағынаны бере алатын, жалпы оқырмандарға да түсінікті. Олар **-м, -ым, ім** форманттары арқылы жасалған терминдер. Мысалы: **айтыл+ым – акустика, жасал+ым – артикуляция, қабылдан+ым – восприятие речи, естіл+ім – перцепция**. Бұл терминдер жоғарыда талдаған терминдерге қойылатын талаптарға сай келеді [3].

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстандағы қазақ терминологиясының бастауы

Қазақ терминологиясы өзінің даму тарихында түрлі кезеңдерді басынан өткергені мәлім. Қазіргі таңда терминология қазақ тіл білімінің үлкен бір зерттеу саласына айналып отыр. Қоғам, ғылым, техника, технология дамыған сайын пайда болған ұғымдарға атау беру қажеттілігі туындайды. Осы құбылысты жүзеге асыратын лексика бөлігінің үлкен бір саласы – терминология. Терминология – жаңа ұғымның атауы қызметімен қатар сөздік қорды байытатын да сала. Оның осы даму тарихын, терминтанудың ғылым ретінде қалыптасу жолын, ұлттық терминдер қорын жасауда ұстанатын бағыт-бағдар, ұстаным– қағидаттарды анықтау, терминологияның өзге де көптеген ғылыми-теориялық, практикалық мәселелерін жан-жақты зерттеу өте маңызды. Бұған термин сөз бен терминдер жүйесінің лингвистикалық табиғатын, әр саланың ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін, терминологияны біріздендіру, реттеу, стандарттау сияқты терминологиялық жұмыстарды жоғары кәсіби деңгейде жүргізудің ғылыми негізі мен әдістемесін жетілдіру де кіреді. Терминология саласының қалыптасып, дамуына ұлттық терминқордың сапалы терминдермен толығуына үлес қосқан, қосып келе жатқан ғалымдар баршылық. Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Елдес Омарұлы, Нәзір Төреқұлов сияқты қазақ зиялылары ұлттық терминқордың негізін қалауға жол салса, одан кейін Р.Сыздықова, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиев, М. Малбақов, Ш. Құрманбайұлы т.б. ғалымдардың да еңбегі ұшан-теңіз.

М. Кахраман қазақ терминологиясының даму тарихын *алғашқы кезең, дәстүрлі кезең, социалистік кезең, жаңа кезең* деп төрт кезеңге топтастырады [5].

1. Алғашқы кезең (1860-1910)

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы онжылдығында қазақ терминологиясының қалыптасуы, дамуы мен орнығу кезеңінде сөздердің терминденуін зерттеу мақсатымен оның даму жолы көрсетілген. Қазақ зиялылары ескі және жаңа ғасыр аралығындағы терминологияның даму жолдарын тұтастай қарастыра отырып, келешекте оның қандай болуы керектігін көрсетті. Сонымен қатар, қазақтың ұлттық терминдерін жасаудың алғашқы үлгілері, сондай ақ, алғашқы басылып шыққан оқу құралдары мен ғылыми еңбектерінің негізінде қалыптасқан арнаулы сала тілі терминдері пайда болды. Жалпы бұл кезеңде ғылыми дамуларға байланысты ғылыми тіл және ғылыми терминдер қалыптасты [6].

2. Дәстүрлі кезең (1910-1930 арасындағы қазақ терминологиясы)

1910-1930 жылдар арасында қазақ елінің зиялы қауымы ұлттық тілдің дамуын негізге ала отырып, білім және өнер салаларына арналған еңбектерін жазып, терминжасау, термин қалыптастыру дәстүрін қалыптастырды. Білім және өнер салаларында ғылыми еңбектер жазған Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Жармахан Күдерин, Мағжан Жұмабайұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Елдес Омарұлы, Нәзір Төреқұлов сияқты қазақ зиялылары болды.

Қазақстанда жарық көрген алғашқы биологиялық оқу құралы Жармахан Күдериннің «Өсімдіктану» кітабы болды. Осы оқу құралында қолданған *аналық, әкелік, тұқым, түйіршік, қабықша, қалташа* секілді терминдер зиялы қауымдар тарапынан қолдауға ие болды (Жармахан Күдериннің «Өсімдіктану»). Сұлтанбек Қожанұлы еңбектерінде *теория, катет, пішін, диагональ, радиус, ортақ диаметр, таблица* сияқты терминдерді қалыптастырды (Сұлтанбек Қожанұлы). Елдес Омарұлының 1928 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген

«Пішіндеме» атты оқу құралында *түйін, теория, қор – катет, пішін – фигура, қия – диагональ, өріс – радиус, саты – таблица* сияқты терминдер қолданылған (Елдес Омарұлы). Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбегінде *еңбек, ақыл, жан, арман, қайрат* деген терминдер кездеседі (Мағжан Жұмабаев).

Қазақ арнаулы сала тілінің соның ішінде қазақ терминологиясының зеттеу тарихында 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының *сиезі* (қазір бұл сөз *съезд* деп жазылады) елеулі орын алды. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезіне Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы, Нәзір Төрекұлұлы, Елдес Омарұлы, Кенжеұлы Аспандияр, Наурызбайұлы Мырза сынды қазақтың зиялы азаматтары қатысты. Осы сиездің талқылауына мына мәселелер ұсынылды:

- жазу мәселелері;
- әліпби мәселелері;
- қазақша пән сөздер;
- ауыз әдебиетін жию шаралары;
- оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары;
- бастауыш мектептердің бағдарламалары [2].

Жазу мәселелері туралы баяндаманы Елдес Омарұлы жасады. Елдес Омарұлы орыс тілі мен қазақ тілінде сөздердің жазылу ережелерін салыстырып, кейбір сөздердің жазылуы естілуінен басқаша болатынын, орысша сөздер өзгергенде түбірімен қопарылып өзгеретіндігін айтады. Ал керісінше қазақ тілінде жазу дыбыс жүйесінше екендігін, әр сөз өзінің естілуінше жазылатындығын баяндай келе: «Қазақша сөздер өзгергенде түбірімен қопарылып өзгермейді. Бір түбірге түрлі жалғау, жұрнақтар жалғанып өзгереді. Сондықтан біздің дыбыс жүйесіне келтіріп жазған сөздеріміз түбірлерінен басқаша болып, шықпайды» – деп түсіндіреді [2]. Сонымен қатар, қазақтың жазу ережелеріне байланысты – дыбысталуы бойынша жазудың дұрыстығы, кірме сөздерді бұқараға ыңғайлы қылып айту, қазақ тілінде бірен-саран жерде қолданылатын әріптерді әліпбиден алып тастау, тіл ережесін барынша қиындатпау, тілді ескіліктен айыру сынды салмақты пікірлер ұсынылған. Алаш зиялылары кірме сөздерді қазақ тілінің үндестік заңын сақтай отырып қолданысқа енгізгенде қойылған талапқа сай бұқараға айтуға ыңғайлы етіп енгізген. Оны мына мысалдардан көруге болады: «Баспақаның түрік *кәссінде* 174-200 әріп ұясы болады, латын *кәссінде* 100-ден аспайды. Орыс наборшігі (әріп тізуші) өз тілінде 7500 әріп тізгенде, латын әрпімен жазылатын *полак, прансуз* тілдерінде 5500 әріп теріп шығарады» – [2]. Қазіргі кезде мұндағы *кәсси – касса, полак - поляк, прансуз – француз* деп айтылып және жазылып жүр.

Әліпби мәселесі бойынша баяндаманы Ахмет Байтұрсынұлы жасады. Ахмет Байтұрсынұлы әліпби тақырыбындағы баяндамасында әліпбиді түзеу түркі жұртында бұрыннан келе жатқан мәселе екендігін айта келе жақсы әліпбидің қасиеттеріне сипаттама береді:

1. Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Өлшенбей тігілген о жер, бұ жері бойға жұуысбай, қолбырап, солбырап тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз. Бойыңды қысып, тәніңді құрыстырып, тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем әліпби де қолайсыз болады.

2. Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс. Әліпбидің әрбір сүгіреттері қиын болса, мүшелері көп болса жазуды ұзақтатып уақытты көп алады.

3. Әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуға тиіс. Әрпі тізгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспа сөзді арзандатады.

4. Жақсы әліпби үйретуге де қолайлы болуы тиіс. Әрпі сара жазуға оңай. Баспасы мен жазбасының сүүреті жақын әліпби үйретуге жеңіл болады. назар салынып, түркілік тұтастыққа баса мән берілген [2].

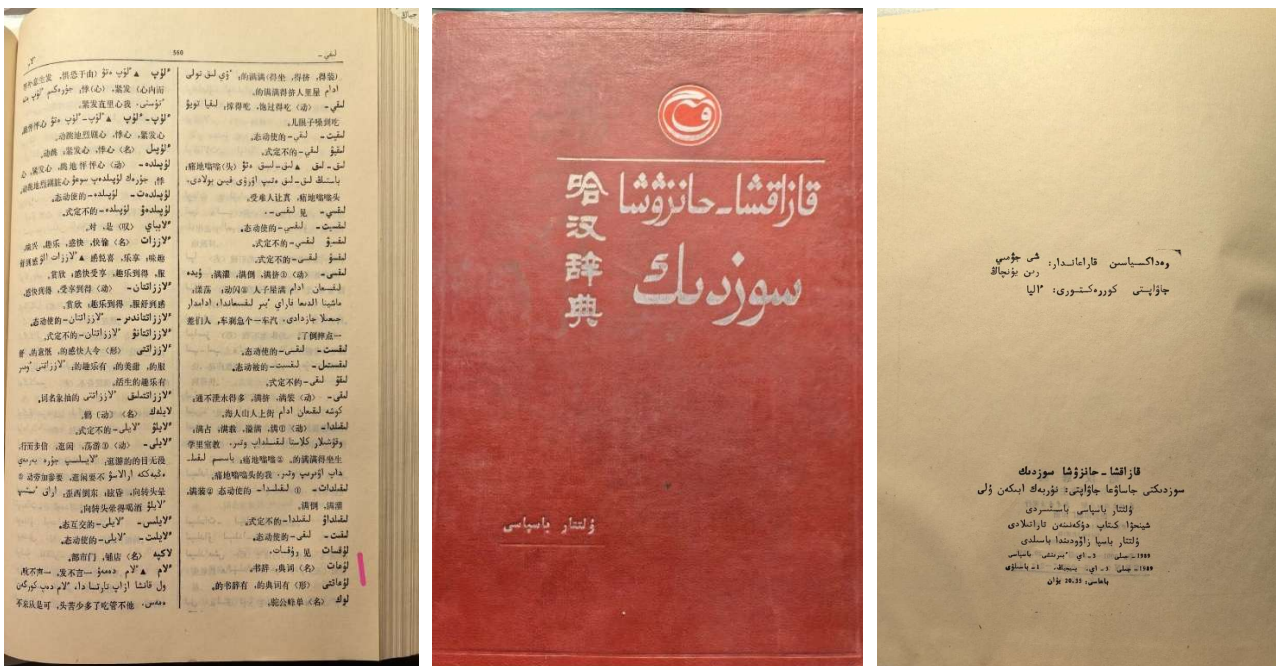
Съезде пән сөздерін талқылау қызу пікірталас тудырды. Қазақ тіліндегі пән сөздеріне қатысты баяндаманы Елдес Омарұлы жасап, оған Нәзір Төрекұлұлы, Манан Тұрғанбайұлы, Халел Досмұхамедұлы, Ишанғали Арабайұлы жарыссөзге шығып, пікірлерін ортаға салды. Пән атауларын талқылаудан соң съезд қаулы қабылдады. Осы қаулыда қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынуын, қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түркі тілдерінен

атап айтқанда, жалпы түркі сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, ондай сөздер жатырқамай алынсын дей келе, Еуропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, қазақша сөздер әліббиді ретімен тізіліп, лұғат кітабы болып жазылып шығарылсын деген шешімдер қабылданды [2]. Елдес Омарұлы қазақта жоқ пән сөздерін басқа түркі тілдерінен алу керек дегенді түркі халықтарының бәріне ортақ сөзден іздеу деп түсіну керектігін айтады. Себебі өзбек тіліне парсы тілінен енген сөздер, әзірбайжан және Оспан түріктерінің пән сөздеріне көбіне араб тілінен алынған сөздер, ал ноғай тіліне араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздер болғандықтан жалпы түркі халықтарының бәріне ортақ әрі түсінікті пән атауларын алуды ұсынды [2].

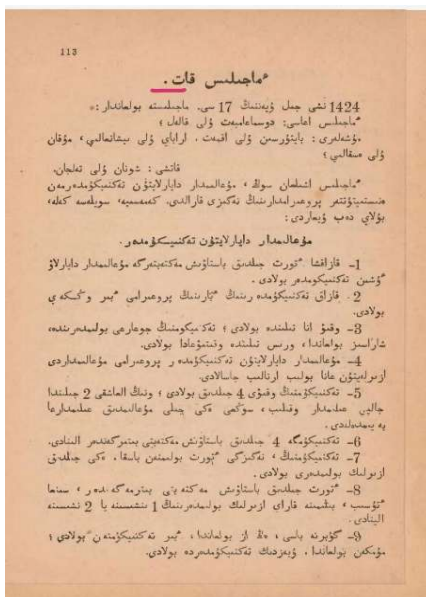
Съезде мектепке арналған оқу бағдарламасын жасау, оқулықтар жазу саласы да сарапталған. Алаш ардақтысы Телжан Шонанұлының сол жиында бастауыш сыныптарға арнап түзген оқыту жоспары бүгінгі тәуелсіз еліміздің білім бағдарламасына да оң ықпал ететін тағылымды жұмыс деуге болады. Алаш зиялылары ғылыми еңбектерді көбейту мәселесінің өзектілігін жақсы түсініп, ақыл-ой қазынасын байытудың қамын ойлапты. 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының съездегі Алаш зиялыларының жасаған баяндамаларынан, ортаға салған пікірталас ойларынан қазақ тіліндегі жаңа термин сөздерді талаптарға сай қолданғанын анық көруге болады. Мысалы: *Пән сөздері әуелі тиісті кемесуінің сынына түсіп, оның қабылдап алған сөздері баспа жүзінде жарияланып, көптің талқысына түсуге тиіс* [2]. *Сондықтан үшінші жыл тұрмыс жүйесі жағғырапиямен бір кетеді* [2]. *Қазақша төрт жылдық баулу мектептерінің пыроғырамы* [2]. *Пән сөзін қазақ тілінен, онан табылмаған күнде жалпы түрік тілінен алу жолын қуаттап, қазақша лұғат кітабын шығару керек екенін айтты* [2]. Мұндағы кемесуе – комиссия, пыроғырамы – программа (қазіргі кезде бағдарлама деп қолданылады), жағғырапия – география деп айтылып және жазылып жүр, ал лұғат – сөздік, нәзария – теория деген мағынаны білдіреді. *Лұғат* – әдебиеттерде сөздік мағынасында қолданған сөз [7].

Осы Алаш зиялыларының қолданған сөздерін қазіргі кезге дейін Қытайдағы қазақтар қолданады. Мысалы: *Оқу-ағарту, тәлім-тәрбие қызметінен белгілі дәрежеде іс жүзіндік тәжірибесі және нәзариялық негізі болуы тиіс* [8]. *Нәзария* сөзі *теория* деген мағынаны білдіреді. 1989 жылы Пекиндегі ұлттар баспасынан шыққан Қазақша-Ханзуша сөздікте *лұғат* сөзі берілген. Қытай тіліндегі аудармасы 词典 *сөздік* деп аударылған [9].

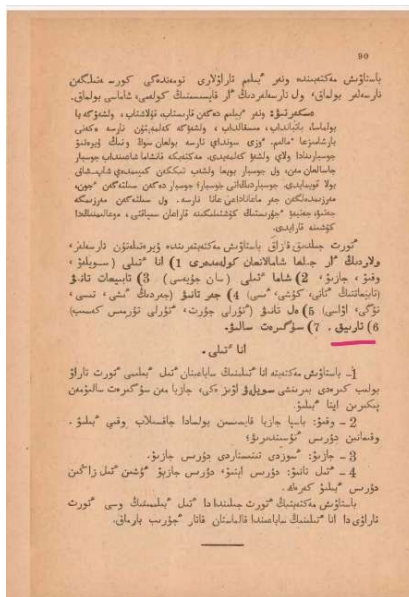
Мұның себебі Қытайдағы қазақтар ескі қазақ әліпбиі болып саналатын төте жазуды қолданады (1, 2 суреттер).

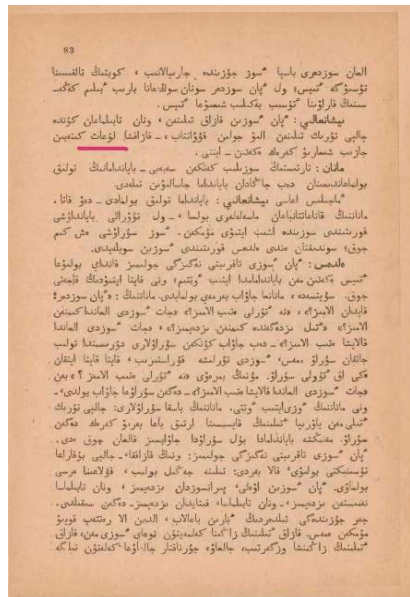
1-сурет. Қазақша-Ханзуша сөздік (төте жазу қолданылған)

Мәжіліс қат 113 бет

Тарик 90 бет

Луғат 83 бет

2-сурет. Қазақша-Ханзуша сөздік (төте жазу қолданылған)

Ғалым Ш. Құрманбайұлы осы кезеңде қазақтың білікті ұлттық кадрлары қалыптасып, білім беру мен ғылымды ұлт тілінде дамытудың негізі қаланып, ғылымның көптеген салалары бойынша қазақ тіліндегі төл оқулықтардың жазылуы және өзге тілдерден аударылуы салалық терминологияның қалыптасуына жол ашылғандығын айтады [4].

3. Социалистік кезең (1930-1990 жылдар)

Социалистік кезеңде қазақ тілі бірте-бірте ұлттық терминологиядан алшақтап, терминдер орысшала бастады. Термин жасауда Алаш зиялыларының ұстанған жолынан ауытқи бастады. Себебі, 30-жылдары Алаш зиялыларының көпшілігін халық жауы ретінде түрмелерге жапқан болатын. Нәтижесінде Кеңес Одағында термин жасау ісі орталықтан басқарылып отырды. Термин жасауда Кеңестер Одағының белгілеген ережелерін ұстануға тапсырма берілді. 1933 жылы Қазақстанда Термин комиссиясы құрылды. Қазақ терминологиясында орталық тарапынан дайындалған терминдер еш кедергісіз қабылданып отырды. 1950-1960 жж. термин мәселесіне үлкен мән беріліп Кеңестік Одақтың үлкен жиындарында сөздік жасау мәселелері талқыланып, нәтижесінде түрлі салалар бойынша 12 томнан тұратын сөздік баспадан шықты. Бұл қазақ тілі мен терминологиясы үшін үлкен жетістік еді. КСРО-да терминология мәселелері халықаралық және ұлттық терминдер жүйесінде қаралды [8]. Алайда, Кеңестік дәуірде орыс тілінен енген терминдер қазақ тілінің үндестік заңын сақтамай қолданысқа кіріп жатты. Мысалы: *министрлік, вагон, самовар, волейбол, факт, факультет, ферма, актив* деп қолданысқа еніп кетті.

4. Жаңа кезең (1990 жылдардан кейінгі қазақ термині)

Тәуелсіздік алған кезеңнен бері Қазақстан Республикасының нарықтық экономикаға көшуі, шет мемлекеттермен халықаралық байланыс орнатуы, қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы ұлттық терминологияға өз әсерін тигізіп, қазақ тіліне көптеген жаңа терминдердің енуіне жол ашты. Жабық қоғамнан ашық қоғамға, этатизмнен еркін экономикаға өте отырып, барлық салаларда егемен қоғам құру бағытында жұмыстар жүргізілді. Ғылымның барлық салалары бойынша қазақ тілінде ғылыми еңбектер жазыла бастады. Қазақ тілінде төлтума терминдер жасау мәселесі бойынша қарқынды жұмыстар жүргізіліп көптеген жаңа терминдер пайда болды. Мысалы: социалистік кезеңде *класс, самолет, вертолет, документ, группа, протокол* сөздерін қазақ тілінде төлтума терминдерге алмастырып *сынып, ұшақ, тікұшақ, құжат, топ, хаттама* деп қолданысқа енгізілді. Бұл төлтума терминдерді алғашында қолдану қиын көрінгенімен, уақыт өте келе тиісті деңгейде өзінен-өзі қалыпқа

түсті. Қазақ тілінде ұлттық терминологиясының бүгінгі таңдағы жаңаруына Қазақстан Республикасының егемендік алғаны ерекше ықпал етіп отырғандығы байқалады.

Жаңа терминдер жасауда ұлт тілінің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану қажеттігін Ә.Қайдар ұсынды [3]. Жалпы кез-келген тілдің терминологиялық лексикасының түзілуіне негіз болатын **екі көзі** бар. Оның **біріншісі** - ұлттың өз тілі, **екіншісі** - өзге халықтардың тілі. Біріншісі терминжасамның **ішкі көзі**, екіншісі терминжасамның **сыртқы көзі** деп аталады. Қазақ терминологиясында атаулардың 70-80 пайызын кірме терминдер құрайды. Бұл көрсеткіш терминология әлі де толыққанды ұлттық сипатқа ие емес екендігін көрсетеді. Ол үшін терминжасам тәсілдері іске қосылып, үздіксіз жетілдіріліп, термин жасауда пайдаланылуға тиісті лексикалық қабаттар тиімді пайдаланылуы қажет. Кірме терминдерді азайтып, ұлттық терминқорды байыту қазақ тілді ғалымдардың міндеті [3].

Қорытынды

Қорыта келе, қазіргі кезде қазақ тілінде үндестік заңына сай келмейтін термин сөздердің бар екендігі, басқа тілден енген атаулар өзгертпей, төте қолданылып жүргені анықталды. Осы жағдайды оңтайландыру үшін кірме терминдерді азайтып, қазақи терминқорды байыту, атап айтқанда ұлттық терминологияның барлық салалары бойынша зерттеулер терең жүргізілуі заман талабы. Болашақта қазақ тілі терминдерінің жаңғырып, қолдану аясының кеңеюі үшін қызмет ету әрбір қазақтың міндеті мен парызы.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландыратын 2023-2025 жылдарға арналған жоба аясында жүзеге асырылды. (IRN AP19676809)

Әдебиеттер

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. Екінші басылуы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
2. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Орынбор: Қырғыз мемлекеттік баспасы, 1925. / Халықаралық Түркі академиясы Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Ред. Д. Қыдырәлі. – Ғылым баспасы: Астана, 2015. – 270 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014. – 928 бет.
5. Кахраман М. Түрік, қазақ тілдері терминологиясының даму жолдары және лингвистикалық терминдер. Фил. ғыл. канд ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. авторефераты. – Астана, 2010. – 24 б.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
8. Лейчик В.М. Предмет, методы и структура терминоведения: Автореф, дисс. докт. филол. наук. М., 1989.
9. Қазақша-Ханзуша сөздік. Жауапты Н. Әбікенұлы. – Пекиндегі ұлттар баспасы, 1989. – 1492 б. (төте жазу қолданылған).
10. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
11. Шынжаң оқу-ағартуы / Айлық журналы №4, 2004. (журналда төте жазу қолданылған).

References

1. Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary Studies. Dictionary of Terms] / Kurastyrushylar: Z. Akhmetov, T. Shanbaev. – Ekinshi basylymy. – Almaty: Ana tili, 1998. – 384 p. (in Kazakh)
2. Kazak bilimpazdarynyn tungysh siezi [The First Congress of Kazakh Intellectuals]. – Orynbor: Kyrgyz memlekettik baspasy, 1925; Halykaralyk Turki akademiya. Kazak bilimpazdarynyn tungysh siezi / Red. D. Kydyrali. – Astana: Gylym baspasy, 2015. – 270 p. (in Kazakh)

3. Kurmanbaiuly Sh. Terminokor kalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi (Barlyk sala mamandaryna arналған адистемелік кұрал) [Sources of Terminology Formation and Methods of Term Creation (Methodological Guide for Specialists of All Fields)]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2005. – 240 p. (in Kazakh)
4. Kurmanbaiuly Sh. Kazak terminologiyasy [Kazakh Terminology]. – Almaty: Sardar baspa uii, 2014. – 928 p. (in Kazakh)
5. Kakhraman M. Turik, kazak tilderi terminologiyasynyn damu zholdary zhane lingvistikalыk terminder [Development Paths of Turkish and Kazakh Terminology and Linguistic Terms]: filol. gylыm. kand. gylыmi darezhesin alu ushin дайындалан diss. avtoreferaty. – Astana, 2010. – 24 p. (in Kazakh).
6. Kurmanbaiuly Sh. Kazak leksikasynyn termindenui [Terminologization of Kazakh Vocabulary]. – Almaty: Gylыm, 1998. – 208 p. (in Kazakh)
7. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language] / Zhalpy redaksiyasyn baskargan T. Zhanuzakov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 p. (in Kazakh).
8. Leichik V.M. Predmet, metody i struktura terminovedeniya [Subject, Methods and Structure of Terminology Science]: avtoref. diss. dokt. filol. nauk. – Moscow, 1989. (in Russian)
9. Kazaksha-Khanzusha sozdik [Kazakh-Chinese Dictionary] / Zhaupty N. Abikenuly. – Pekindegi ulttar baspasy, 1989. – 1492 p. (in Kazakh, tote zhazu)
10. Baitursynov A. Til tagylymy [Language Studies]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 p. (in Kazakh)
11. Shynzhan oku-agartuy [Xinjiang Education] // Ailyk zhurnal. – 2004. – № 4. (Zhurnalda tote zhazu koldanylgan) [The journal uses Arabic script]. (in Kazakh)

Л.К. Мейрамбекова*, **Ә.Қ. Мүтәлі**, **А. Қадыскызы**
Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева,
010008, Республика Казахстан, г.Астана, ул. Сатпаева, 2
*ORCID: 0000-0003-2159-4007
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОЛОГИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. По мере развития науки и техники появляются тысячи новых терминов. Особое значение имеет выявление методов и внутренних источников, используемых при создании терминов, а также выявление уникальных особенностей каждого из них, которые используются для формирования каждого нового понятия на основе национального языка. Кроме того, каждый язык заимствует слова и термины из других языков. Очень трудно найти язык, который не заимствовал бы слова и термины из другого языка. В данной статье были рассмотрены особенности терминообразования в казахском языке. Поэтапно проанализировано становление и развитие терминологии как науки. Подробно разъяснены направления и принципы, которых необходимо придерживаться при создании национального фонда терминов. Кроме того, были освещены работы алашской интеллигенции в формировании казахского научного языка.

Ключевые слова: казахский язык, национальная терминология, алашская интеллигенция, закон сингармонизма, терминообразование, терминологический фонд.

L. Meirambekova*, **A. Mutali**, **A. Kadyskyzy**
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
010008, Republic of Kazakhstan, Astana city, 2 Satpayev street
*ORCID: 0000-0003-2159-4007
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

FEATURES OF THE KAZAKH LANGUAGE'S TERMINOLOGY

Abstract. Thousands of new terms are created as science and technology progress. Finding the internal sources and techniques used to create terms, as well as the distinctive qualities of each one that are utilized to create each new concept based on the national language, is especially crucial. In addition, every language borrows words and phrases from other languages. It is quite difficult to find a language that does not take words and phrases from another language. This paper explored the characteristics of Kazakh terminology. The formation and development of Kazakh terminology as a

science were analyzed step by step. The rules and principles of the construction of the national terminology database were comprehensively explained. In addition, the work of the Alash intelligentsia in the formation of the Kazakh scientific language was introduced.

Keywords: kazakh language, national terminology, Alash intelligentsia, vowel harmony, term formation, терминологический фонд.

Авторлар туралы мәлімет

Мейрамбекова Лязат Касымовна* – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті шет тілдері кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6099-6335>.

Мүтәлі Әлия Қадырқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: mutali_tur62@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6090-9529>.

Қадысқызы Айгүл – магистр, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: kadys_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6099-6335>.

Information about authors

Lyazat Meirambekova* – PhD, acting associate professor, head the of Foreign Languages department at the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov ENU, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6099-6335>.

Aliya Mutali – candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the Foreign Languages department at the Faculty of International Relations L.N. Gumilyov ENU, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: mutali_tur62@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6090-9529>.

Aigul Kadyskyzy – senior lecturer of the foreign languages department at the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov ENU, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: kadys_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6099-6335>.

Сведения об авторах

Мейрамбекова Лязат Касымовна* – PhD, и.о. ассоциированного профессора, заведующий кафедрой иностранных языков факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6099-6335>.

Мутали Алия Қадырқызы – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: mutali_tur62@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6090-9529>.

Қадысқызы Айгүл – магистр, старший преподаватель кафедры иностранных языков факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана, e-mail: kadys_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6090-9529>.

*Редакцияға енуі 13.02.2025
Өңдеуден кейін түсуі 25.02.2025
Жариялауға қабылданды 10.03.2025*